

देहि पदपल्लवमुदारम्

कविमुकुटहीरको भक्तकविः जयदेवः उत्कलेषु प्राचीतीरे केन्दुविल्वग्रामे जन्म लेभे । श्रीक्षेत्रे निवसता अनेन द्वादशखीष्टाब्दे श्रीकृष्णभक्तिरसामृतं श्रीगीतगोविन्दं काव्यं विरचितम् । श्रीराधा-माधवयोः दिव्यलीला एव द्वादशसर्गात्मकस्यास्य महाकाव्यस्य प्रतिपाद्यः विषयः । श्लोकैः सह अष्टपदप्रबन्धगीतस्य सफलप्रयोगः कविना कृतः । तत्र राग-तालादीनां निर्देशोऽस्ति । कान्तकोमलमधुरपदानाम् अनुप्रासाद्यलंकाराणाम्, शृङ्गारादिरसानां च संयोजनेन काव्यमिदं विश्वे अतुलनीयम् । लक्ष्मी-स्वरूपिण्याः श्रीराधायाः, गोपकिशोरीणां च माधवं प्रति भक्तिगर्भितं शृङ्गारनिवेदनमेव काव्यस्यास्य निर्यासः । तदवलम्ब्य इयमेकाङ्गिका-“देहि पदपल्लवमुदारम्” इति ।

(प्रथमदृश्यम्)

(जयदेवस्य कुटीरम्, लेखनीहस्तः उपविष्टः जयदेवः गीतगोविन्दपदानि लिखन् आस्ते, द्वारदेशे आह्वयति बन्धुः पराशरः ।)

पराशरः - बन्धो ! जयदेव ! जयदेव !

जयदेवः - (उत्थाय) अरे मित्र ! पराशर ! स्वागतं स्वागतम्, अभिवादये, सर्वं कुशलम् ?

पराशरः - (जयदेवमालिङ्ग्य) जय जगन्नाथ ! अहो भाग्यम् अहो भाग्यम्, तव दर्शनेन प्रमुदितोऽस्मि ।

जयदेवः - (सस्मितम्) एहि मित्र, आगच्छ, अत्रासने उपविश । (उभौ उपविशतः) ।

पराशरः - गीतगोविन्दस्य रचना प्रचलति वा ?

जयदेवः - एवम् ।

पराशरः - मित्र ! धन्यस्त्वम्, नीलाचलमौलिमण्डनस्य श्रीजगन्नाथस्य भक्तिरसनिष्णातः त्वत्सदृशः अपरः नास्ति । धन्यः तव पिता भोजदेवः, धन्या जननी रामादेवी ।

जयदेवः - एवं मा कथय, प्रभुभक्तिं न जाने, केवलं जगज्जनन्याः श्रीराधायाः, परमपितुः श्रीजगन्नाथस्य लीलावर्णनार्थं लेखनीं चालयामि ।

- पराशरः - सुहृद्वर ! श्रीराधा-कृष्णयोः दिव्यलीला या श्रीगीतगोविन्दे वर्णिता, तस्याः कुत्रापि तुलना अस्ति वा ? आः कीदृशं कान्तकोमलं ललितं ललितं मधुरं मधुरं पदसंयोजनम् ! अभिनवं रसालं प्रबन्धसङ्गीतम् ! हृदयं निरन्तरं गातुम् अभिलषति । स्मरामि वसन्तरागेण तत् वसन्तवर्णनम् – (गायति)
- ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे ।
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ॥
- विहरति हरिरिह सरसवसन्ते
नृत्यति युवतिजनेन समं सखि ! विरहिजनस्य दुरन्ते ॥
- जयदेवः - पद्मावति ! पद्मावति ! अत्रागच्छ, पश्य, मम पुरतः को विद्यते ।
- पद्मावती - (प्रविश्य) मित्र पराशर ! भवान् ? नमस्करोमि (नमस्करोति) ।
- पराशरः - जय जगन्नाथ ! नमो नमः, बन्धुपत्नि ! यत्र जयदेवः, तत्र पराशरः ।
- जयदेवः - प्रिये ! मित्रस्य कृते श्रीजगन्नाथमहाप्रभोः स्वल्पमपि प्रसादमानय ।
- पद्मावती - आम् आर्य (प्रस्थिता) ।
- पराशरः - मित्र ! गीतगोविन्दस्य अमृतास्वादनेन हृदयं नितरां तृप्यति । अस्य प्रबन्धसङ्गीतं कर्णेषु मधुधारां वर्षति । कृपया चन्दनचर्चितपद्मं गायतु । अहमपि गायामि ।
- (उभौ गायतः) चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।
केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगस्मितशाली ।
हरिरिह मुग्धवधूनिकरे, विलसति विलासिनि ! केलिपरे ॥
- पद्मावती - (प्रसादमानीय जलपात्रेण समं समर्पयति) नयतु मित्र !
- पराशरः - (स्वीकरोति) बन्धो ! त्वमपि नय, (ददाति, उभौ खादतः) ।
- पद्मावती - मित्र ! जयदेवः कविश्रेष्ठः पराशरश्च गायकोत्तमः ।
- पराशरः - (हसित्वा) पद्मावती च नृत्यनिपुणा । (सर्वे हसन्ति) ।
(उत्थाय) साधयामः संप्रति । जय जगन्नाथ !
- जयदेवः - (उत्थाय) आगच्छ मित्र ! पुनर्दर्शनाय, प्रणमामि । (पराशरः गच्छति)

(द्वितीयदृश्यम्)

(चिन्तितः जयदेवः आसनम् अध्यास्ते)

- पद्मावती - (प्रविश्य - तमालोक्य - स्वगतम्) कथं कान्तः चिन्तायुक्तः आलोक्यते ? (प्रकाशम्)
आर्य ! कथमद्य मुखचन्द्रः म्लानः, चिन्तान्वितं च नयनयुगलम् ? किमस्य कारणम् ?
- जयदेवः - सत्यं लक्षितं भवत्या । विषमस्थितौ पतितोऽस्मि, गीतगोविन्दस्य सांप्रतिकप्रसङ्गं
विचारयतु भवती । किशोरी श्रीराधा कुञ्जवने नागरराजं प्रतीक्षते । निर्दयः श्यामः
नायाति । अपरा काऽपि सखी वनमालिना रमिता; इति ज्ञात्वा खिन्ना विरहविधुरा
किशोरी दृढम् अभिमानवती । तस्याः मानभञ्जनं कथं भवेत् ?
- पद्मावती - हे कविवर ! भवान् सर्वम् उपायं जानाति । रसिकशेखरः मुरलीधरः तस्याः मानभञ्जनार्थं
प्रयत्नं करोतु ।
- जयदेवः - अयि सखि ! तेन बहुयत्नः कृतः । रासरसिकस्य विनयवचनं शृणु – (गायति)
वदसि यदि किञ्चिदपि दन्तरुचिकौमुदी हरति दरतिमिरमतिघोरम् ।
स्फुरदधरसीधवे तव वदनचन्द्रमा रोचयतु लोचनचकोरम् ।।
प्रिये ! चारुशीले ! मुञ्च मयि मानमनिदानम्, देहि मुखकमलमधुपानम् ।।
- पद्मावती - अतिरतिरुचिरः अनुनयप्रकारः । परन्तु इदं न यथेष्टम् ।
- जयदेवः - प्रिये ! अपरं यदस्ति तस्य रचना एव मम चिन्ताकारणम्, मानभञ्जनार्थं श्रीमन्नारायणं
किशोरीचरणतले कथं पातयिष्यामि ?
- पद्मावती - (स्मितहास्यपूर्वकम्) श्रीजगन्नाथं शरणं याहि । स एवास्य समाधानं विधास्यति ।
- जयदेवः - (उत्थाय) प्रिये ! तैलमानय, स्नानाय सागरं यामि, ततः चिन्तयिष्यामि । (तालपत्रं
लेखनीं च गृहस्य चाले स्थापयति) । हे नटनागर ! हे कृष्ण मार्गं दर्शय प्रभो !
(निष्क्रान्तः) ।
- पद्मावती - (प्रार्थयति) हे रासरसिक ! श्रीराधावल्लभ ! त्वमेव शरणम् (प्रणमति) ।

- श्रीकृष्णः - (जयदेववेशं धारयित्वा प्रविशति) पद्मावति ! पद्मावति !
- पद्मावती - (उत्थाय) आश्चर्यम् ! स्नानं विना भवान् प्रत्यागतः ?
- श्रीकृष्णः - अयि ! समाधानं संजातम् । श्रीराधायाः मानभञ्जनार्थम् उपयुक्तं पद्यं मया कल्पितम् । तदेव प्रथमं लिखित्वा स्नातुं यास्यामि । (चालात् तालपत्रं, लेखनीं च आनीय, पदानि लिखित्वा तत्र स्थापयति । पद्मायां गृहाभ्यन्तरं गतायां स्वीयं मुरली-मयूरचन्द्रिकायुतं रूपं प्रदर्श्य, स्मितं कृत्वा बहिर्गच्छति)
- जयदेवः - (स्नातः प्रविशति) प्रिये पद्मावति !
- पद्मावती - (प्रविश्य) आश्चर्यम् ! इदानीम् एव गतवान् । सागरे स्नानं समाप्य प्रत्यागतो वा ?
- जयदेवः - किं कथयसि ? अहं तु बहुसमयात् प्राक् गतवान् आसम्, न इदानीमेव ।
- पद्मावती - नहि नहि स्वामिन् ! बहुसमयात् प्राक् गत इति सत्यम्, परन्तु पुनरागत्य कल्पितं मानभञ्जनपद्यं पत्रे लिखित्वा इदानीमेव गतः ।
- जयदेवः - सखि ! विश्वसिहि, नाहम् आगतवान्, न वा किमपि पद्यं लिखितवान् ।
- पद्मावती - (विहस्य) भवद्वेशं धारयन् कोऽपि आगतः किम् ?
- जयदेवः - प्रिये ! पत्रं मे दर्शय । (पद्मा तालपत्रमानीय दर्शयति, जयदेवः पठति)

“हरगरलखण्डनं मम शिरसि मण्डनम्

देहि पदपल्लवमुदारम्” ।

(भक्तिगद्गदस्वरेण) अद्भुतं घटितम् । लीलापुरुषोत्तमः श्रीकृष्णः मम वेशेन प्रविश्य मानभञ्जनस्य सफलं पद्यं रचयित्वा गतः । एतदेव मम चिन्ताकारणम् आसीत् । कथं वा श्रीजगन्नाथः श्रीराधायाः चरणग्रहणं कृत्वा मानभञ्जनं करिष्यति ? कदाचित् अस्य वर्णनेन मर्यादालङ्घनं स्यात् इति । परन्तु स्वयं प्रभुः मम संशयनिरसनं कृतवान्, अहो-भाग्यम् !

पद्मावती - स्वामिन् ! परमकारुणिकोऽसौ भक्तस्य भावं जानाति, असाध्यसाधनं करोति ।
जयदेवः - पद्मावति ! त्वमेव धन्या । प्रभोः साक्षाद्दर्शनं प्राप्तवती । अयि सौभाग्यवति ! एहि,
भक्तमानरक्षकस्य श्रीकृष्णस्य चरणतले प्रणत्यर्घ्यं निवेदयिष्यामः । (उभौ प्रणमतः)
(नेपथ्यगानम्) – इति चटुलचाटुपटुचारु मुरवैरिणो राधिकामधिवचनजातम् ।
जयति पद्मावतीरमणजयदेवकविभारतीभणितमिति गीतम् ।।

- समाप्तम् -

अभ्यासः

1. मातृभाषया प्रायशः वाक्यत्रयेण उत्तरं लिखत ।

- (क) जयदेवस्य कः परिचयः ?
- (ख) कः पराशरः ? स कदा जयदेवनिकटम् आगतः ?
- (ग) जयदेवः कस्य प्रीतये किं रचयति ?
- (घ) गीतगोविन्दस्य किं किं महत्त्वं पराशरेण वर्णितम् ?
- (ङ) कीदृशे वसन्ते हरिः विहरति ?
- (च) का पद्मावती ? पराशरस्य कृते सा किम् आनयति ?
- (छ) कीदृशो हरिः मुग्धवधूनिकरे विलसति ?
- (ज) जयदेवं चिन्तितं वीक्ष्य पद्मावती किमवदत् ?
- (झ) जयदेवस्य कृते का विषमस्थितिः जाता ?
- (ञ) जयदेवरूपेण आगतः श्रीकृष्णः पद्मावतीं किमुक्तवान् ?
- (ट) स्वयं श्रीकृष्णः आगत्य पदं लिखितवान् इति कथं ज्ञातम् ?

2. संक्षेपेण उत्तरं लिखत ।

- (क) कः जयदेवस्य मित्रम् ?
- (ख) जयदेवः कस्य पदं लिखति स्म ?

- (ग) जयदेवस्य पितुः नाम किम् ?
- (घ) का जयदेवस्य माता ?
- (ङ) का पद्मावती ?
- (च) सरसवसन्ते कः विहरति ?
- (छ) पद्मावती पराशरस्य कृते कस्य प्रसादम् आनयति ?
- (ज) कः चिन्तायुक्तः आसीत् ?
- (झ) कुञ्जभवने नागरराजं का प्रतीक्षते ?
- (ञ) कं शरणं ग्रहीतुं पद्मा पतिम् उपदिशति ?
- (ट) जयदेवः स्नानाय कुत्र याति ?
- (ठ) स लेखनीं तालपत्रं च कुत्र स्थापयति ?
- (ड) कः जयदेवरूपेण आगत्य पदं लिखति ?
- (ढ) परमकारुणिकोऽसौ भक्तस्य किं जानाति ?
- (ण) का श्रीकृष्णस्य साक्षाद् दर्शनं प्राप्तवती ?

3. बन्धनीमध्यात् रेखाङ्कितपदानां कारकविभक्तिगतं शुद्धम् उत्तरं लिखत ।

- (क) लेखनीहस्तः जयदेवः गीतगोविन्दपद्यं लिखति ।
(कर्त्तरि प्रथमा, अव्यययोगे प्रथमा, उक्ते कर्मणि प्रथमा)
- (ख) जयदेवः गीतगोविन्दं रचितवान् ।
(कर्मणि द्वितीया, व्याप्त्यर्थे द्वितीया, क्रियाविशेषणे द्वितीया)
- (ग) जयदेवस्य जननी रामादेवी ।
(सम्बन्धे षष्ठी, कृद्योगे षष्ठी, अनादरे षष्ठी)
- (घ) वसन्तवर्णनं वसन्तरागेण कृतम् ।
(करणे तृतीया, प्रकृत्यादिभ्यः तृतीया, प्रयोजनार्थे तृतीया)

- (ङ) पद्मावती श्रीजगन्नाथस्य प्रसादम् आनीतवती ।
(कर्मणि द्वितीया, क्रियाविशेषणे द्वितीया, वीप्सार्थे द्वितीया)
- (च) कान्तः चिन्तायुक्तः आलोक्यते ।
(अव्यययोगे प्रथमा, कर्त्तरि प्रथमा, उक्ते कर्मणि प्रथमा)
- (छ) तैलमानय, स्नानाय सागरं यामि ।
(क्रियाविशेषणे द्वितीया, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, कर्मणि द्वितीया)
- (ज) गृहस्य चाले तालपत्रं लेखनीं च स्थापयति ।
(कर्मणि द्वितीया, कालवाचकशब्दयोगे द्वितीया, क्रियाविशेषणे द्वितीया)
- (झ) पद्यं पत्रे लिखित्वा इदानीम् एव गतः ।
(स्थानाधिकरणे सप्तमी, भावे सप्तमी, अवच्छेदे सप्तमी)
- (ञ) परमकारुणिकोऽसौ भक्तस्य भावं जानाति ।
(कृद्योगे षष्ठी, सम्बन्धे षष्ठी, स्मरणार्थे षष्ठी)
- (ट) श्रीकृष्णस्य चरणतले प्रणत्यर्घ्यं निवेदयिष्यामः ।
(सम्बन्धे षष्ठी, कृत्यप्रत्यययोगे षष्ठी, अनादरे षष्ठी)

4. अधोलिखितानि पदानि व्यवहृत्य वाक्यानि रचयत ।

उपविश, तुलना, समम्, पुरतः, नमस्करोति, अध्यास्ते, विना, बहिः, समाप्य, प्राक् ।

5. सन्धिं कुरुत ।

- (क) जयदेवम् + आलिङ्ग्य, जगत् + नाथ !, धन्यः + त्वम्, सुहृत् + वर, हरिः + इह, अत्र + आगच्छ, नमः + करोमि, अहम् + अपि, पराशरः + च, गायक + उत्तमः, पुनः + दर्शनाय ।

6. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

साक्षाद्दर्शनम्, कथामद्य, किमस्य, काऽपि, किञ्चिदपि, यथेष्टम्, एवास्य, त्वमेव, तदेव, बहिर्गच्छति ।

7. बन्धनीमध्यात् विग्रहवाक्यं / समस्तपदं / समासनाम चित्वा शुद्धम् उत्तरं लिखत ।

- (क) त्वत्सदृशः (त्वया सदृशः, तव सदृशः, त्वयि सदृशः) ।
- (ख) इष्टम् अनतिक्रम्य (यथेष्टः, यथेष्टम्, यथेष्टेन) ।
- (ग) चिन्तायाः कारणम् (बहुव्रीहिः, द्वन्द्वः, षष्ठीतत्पुरुषः) ।
- (घ) विरहविधुरा (विरहस्य विधुरा, विरहे विधुरा, विरहेण विधुरा) ।
- (ङ) विषमा स्थितिः तस्याम् (विषमस्थित्या, विषमस्थितौ, विषमस्थितेः) ।
- (च) चिन्तामुक्तः (कर्मधारयः, द्विगुः, पञ्चमीतत्पुरुषः) ।
- (छ) कान्तकोमलम् (कान्तं कोमलम्, कान्तेन कोमलम्, कान्तश्चासौ कोमलश्च)
- (ज) वर्णनाय इदम् (वर्णनार्थः, वर्णनार्था, वर्णनार्थम्) ।
- (झ) लेखनीहस्तः (कर्मधारयः, बहुव्रीहिः, अव्ययीभावः) ।

8. बन्धनीमध्यात् शुद्धं प्रकृतिगतं प्रत्ययगतं वा उत्तरं चित्वा शून्यस्थानानि पूरयत ।

- (क) उपविष्टः = उप + विश् + ——— (अन, ल्यप्, क्त) ।
- (ख) लिखन् = लिख् + ——— (घञ्, शतृ, ल्युट्) ।
- (ग) भक्तिः = भज् + ——— (क्तः, शानच्, क्तिन्) ।
- (घ) गातुम् = गै + ——— (तुमुन्, ल्युट्, शतृ) ।
- (ङ) प्रसादः = प्र + ——— + घञ् (सद्, सृ, सृज्) ।
- (च) दर्शनम् = ——— + ल्युट् (दृश्, दा, दीप्) ।
- (छ) कृतः = कृ + ——— (क्त, क्तवतु, क्त्वा) ।

9. स्त्रीप्रत्यये रूपाणि लिखत –

रसिक, भक्त, गायक, बन्धु, विरहिन्, धन्य, विलासिन्, अपर ।

